

Μαρία Καραμεσίνη*

Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ:
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εξετάζει τη θέση των γυναικών στο ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα και σχολιάζει κριτικά τις πιθανές επιπτώσεις από τις γενικές τάσεις μεταρρυθμίσης των συνταξιοδοτικών συστημάτων, που εμφανίστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο τις τελευταίες δεκαετίες. Η οπτική στην οποία βασίζεται η ανάλυση και ο κριτικός σχολιασμός είναι αυτή της ισότητας των φύλων. Δηλαδή εξετάζεται εάν το υπάρχον σύστημα και οι πιθανές μεταρρυθμίσεις του συμβάλλουν στην οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών και στην εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού εισοδήματος γι' αυτές στα γεράματα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών βρίσκονται στο επίκεντρο αλλαγών ή ευρύτερων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών. Κύριο μέλημα των τελευταίων ήταν και παραμένει η συγκράτηση του ύψους των δημόσιων κοινωνικών δαπανών απέναντι στα φαινόμενα της μαζικής ανεργίας και της δημογραφικής γήρανσης, που προκαλούν αύξηση του μεριδίου αυτής της κατηγορίας δαπανών στο ΑΕΠ.

* Επίκουρη Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

** Θερμές ευχαριστίες στη Βάσω Ρήγα για την πολύτιμη βοήθειά της.

Αυστηρότερες προϋποθέσεις και μείωση του ύψους των παροχών, ελεγχόμενη αύξηση εισφορών, ενίσχυση των αρχών της ανταποδοτικότητας και κεφαλαιοποίησης και επέκταση της ιδιωτικής ασφάλισης συνοψίζουν τη φιλοσοφία της συντριπτικής πλειοψηφίας των προτεινόμενων από τις κυβερνήσεις μέτρων για τις παραμετρικές αλλαγές και τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις των ασφαλιστικών συστημάτων.

Από την άλλη πλευρά, η επανεμφάνιση κατά τις τελευταίες δεκαετίες φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας στο εσωτερικό των δυτικο-ευρωπαϊκών κοινωνιών αποκάλυψε την αδυναμία των υπαρχόντων ασφαλιστικών συστημάτων να αντιμετωπίσουν νέους κινδύνους, όπως η μακροχρόνια ανεργία, η μονογονεϊκότητα ή η διάλυση γάμου/συμβίωσης, και ώθησε το κράτος να αναλάβει τη δημιουργία ενός «διχτυού ασφάλειας», δηλαδή την εξασφάλιση ελάχιστων παροχών προς ευάλωτες ομάδες πολιτών, σε συνεργασία με τον εθελοντικό τομέα που, μαζί με την αμεσότητα στην αλληλεγγύη, έχει το πλεονέκτημα να μειώνει το συνολικό κόστος των παροχών.

Όσο κι αν δεν έχει γίνει ευρύτερα αντιληπτό, λόγω της μονομέρειας της ανδροκρατούμενης σκέψης και θεωρίας στο συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο, η αλλαγή της θέσης και μεταχείρισης των γυναικών αποτελεί κεντρικό στοιχείο των αλλαγών και μεταρρυθμίσεων των ασφαλιστικών συστημάτων. Η ένταξη των γυναικών στο σύστημα ως άμεσα ασφαλισμένων, η υποκατάσταση των παράγωγων –μέσω του συζύγου– δικαιωμάτων τους για παροχές από άμεσα δικαιώματα, η εξίσωση των ηλικιακών ορίων συνταξιοδότησής τους με αυτά των ανδρών και η κατάργηση των ευνοϊκότερων γι'αυτές ρυθμίσεων πρόωρης συνταξιοδότησης αυξάνουν τα έσοδα των ασφαλιστικών ταμείων, χωρίς να χρειάζεται να αυξηθεί το ύψος των εισφορών ή της κρατικής χρηματοδότησης για να καλυφθούν τα ελλείμματα. Από την άλλη, οι αλλαγές αυτές παρουσιάζονται από την πλευρά των κυβερνήσεων –και όχι μόνο– ως προωθητικές της ισότητας των φύλων στην ασφάλιση και την απασχόληση.

Η διαπλοκή της ισότητας των φύλων με τις ευρύτερες οικονομικές και πολιτικές στοχεύσεις των κυβερνήσεων ως προς τη μεταρρύθμιση των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης θέτει αυτές και αυτούς που αναζητούν προοδευτικές λύσεις, συμβατές με την ισότητα των φύλων και την απελευθέρωση των γυναικών, μπροστά σε σημαντικότερες προκλήσεις. Κι αυτό γιατί η φεμινιστική θεωρία και βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών αποκάλυψε ότι τα ασφαλιστικά συστήματα θεμελιώθηκαν ιστορικά πάνω σε στερεότυπα ως προς τους ρόλους των φύλων και τις μορφές οικογένειας και αναπαράγουν την οικονομική εξάρτηση των γυναικών

από τους άνδρες και άρα τις μεταξύ τους σχέσεις εξουσίας. Αυτό σημαίνει ότι η μεταρρύθμιση των σημερινών ασφαλιστικών συστημάτων με σκοπό την προώθηση της ισότητας των φύλων και την καλύτερη κάλυψη των γυναικών έναντι των καθαρά γυναικείων κινδύνων θα ήταν επιθυμητή, υπό τον όρο ότι η ισότητα δεν χρησιμοποιείται ως άλλοθι για μέτρα που επιδεινώνουν τη θέση των γυναικών στην πράξη, στο όνομα της ίσης μεταχείρισης με τους άνδρες. Αναγκαστικά λοιπόν επιλέγει κανείς μεταξύ διαφορετικών ορισμών και περιεχομένων της έννοιας της ισότητας, για να κρίνει τα προτεινόμενα μέτρα.

Στο παρόν άρθρο ασχολούμαστε αποκλειστικά και μόνο με τη διάσταση του φύλου στη μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων, με επικέντρωση στην ελληνική περίπτωση. Στο πρώτο μέρος αναφερόμαστε στο πώς η θεωρία προσεγγίζει τη διάσταση του φύλου στην κοινωνική ασφάλιση και ειδικότερα στα συνταξιοδοτικά συστήματα, ενώ στο δεύτερο και στο τρίτο εξετάζουμε αναλυτικά τη θέση των γυναικών στο ελληνικό σύστημα. Στο τέταρτο μέρος παρουσιάζονται οι τάσεις μεταρρύθμισης των συστημάτων συντάξεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η κριτική που έχει αναπτυχθεί από τη σκοπιά της ισότητας των φύλων σ' αυτές τις τάσεις και οι προτάσεις των φεμινιστριών για αλλαγές. Τέλος, συνοψίζονται τα βασικά χαρακτηριστικά της θέσης των γυναικών στο ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα και σχολιάζονται κριτικά οι πιθανές επιπτώσεις σ' αυτήν τη θέση από τις γενικές τάσεις μεταρρύθμισης στον ευρωπαϊκό χώρο.

1. ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ, ΣΥΝΤΑΞΕΙΣ: Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

Το συνταξιοδοτικό σύστημα αποτελεί μέρος του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, που με τη σειρά του αποτελεί υποσύνολο του κράτους πρόνοιας. Τα διαφορετικά είδη συνταξιοδοτικών συστημάτων είναι άμεσα συνδεδεμένα με την πολιτική φιλοσοφία που δικαιολογεί και υπαγορεύει την κρατική παρέμβαση στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Το εύρος και το είδος αυτής της παρέμβασης διαφέρουν σημαντικά από χώρα σε χώρα.

Όταν οι σύγχρονες φεμινιστικές προσεγγίσεις του κράτους πρόνοιας έκαναν την εμφάνισή τους στις δεκαετίες του '70 και του '80,¹ η κατεστημένη θεωρία και τα μοντέλα κοινωνικής πολιτικής είχαν ως επίκεντρο τις

1. Για μία επισκόπηση αυτών των φεμινιστικών προσεγγίσεων, δες Στασινοπούλου (1990).

σχέσεις αγοράς και κράτους και αγνοούσαν τη διαλεκτική σχέση της οικογένειας με το κράτος πρόνοιας.² Στο ξεκίνημα της δεκαετίας του '90, ο Esping-Andersen (1990) παρουσίασε μία τυπολογία καθεστώτων πρόνοιας, όπου περιλαμβάνονταν για πρώτη φορά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σχέσης του κράτους πρόνοιας με την οικογένεια.³ Ωστόσο, η αναφορά σ' αυτήν τη σχέση ήταν επιφανειακή, εφόσον η υπόλοιπη ανάλυσή του επικεντρωνόταν πάλι στη σχέση του κράτους με την αγορά και στο πώς αυτή η σχέση επηρεάζει την απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, τη στρωματοποίηση των παροχών και την επίπτωση των διαφορετικών κρατών πρόνοιας στην απασχόληση. Παρομοίως, η τυπολογία των κρατών πρόνοιας του Liebfried (1990) εμπεριείχε αναφορά στο φύλο, ωστόσο αυτή δεν ήταν συστηματική.⁴

Η φεμινιστική κριτική της δεκαετίας του '90 επισήμανε αυτές τις αποσιωπήσεις και ελλείψεις και αμφισβήτησε τις ιεραρχήσεις (Langan και Ostner, 1991· Lewis, 1992· Orloff, 1993· Sainsbury, 1996). Ανέδειξε πρώτα απ' όλα το γεγονός ότι η οικογένεια υπήρξε ιστορικά ο κατεξοχόν φορέας παροχής πρόνοιας και ότι ο παραδοσιακός καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στο εσωτερικό της, που θέλει τον άνδρα «κουβαλητή» και τη γυναίκα να παρέχει δωρεάν φροντίδα, οδήγησε τις γυναίκες στο να αποκτήσουν κοινωνικά δικαιώματα ως εξαρτώμενες από το σύζυγο και ως μητέρες και σε μεγάλες ανισότητες φύλου εντός του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Με δύο λόγια, η συγκεκριμένη μορφή οικογένειας επηρέασε τη διαμόρφωση του κράτους πρόνοιας και τη θέση των δύο φύλων στο εσωτερικό του.

2. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η τυπολογία μοντέλων κοινωνικής πολιτικής του Titmuss, που διέκρινε το υπολειμματικό, το θεσμικό-αναδιανεμητικό και το μοντέλο επαγγελματικής επίδοσης.

3. Στην τυπολογία του διέκρινε το φιλελεύθερο, το συντηρητικό/κορπορατιστικό και το σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς πρόνοιας. Στο συντηρητικό/κορπορατιστικό καθεστώς υπάρχει έλλειψη υπηρεσιών φροντίδας, οι μη εργαζόμενες γυναίκες αποκλείονται από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, ενώ η αρχή της επικουρικότητας περιορίζει το κράτος στο να παρεμβαίνει μόνο όταν οι οικογένειες δεν τα βγάλουν πέρα στο ρόλο τους. Αντίθετα, το σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς ενθαρρύνει την ατομική ανεξαρτησία, κοινωνικοποιώντας τα κόστη της οικογένειας.

4. Ενώ στην τυπολογία αυτή ο Liebfried χρησιμοποίησε τη διάσταση του φύλου ως κεντρικό ερμηνευτικό στοιχείο του βισμαρκιανού-θεσμικού μοντέλου κράτους πρόνοιας, αναφέρθηκε σ' αυτήν λιγότερο στο σκανδιναβικό-μοντέρνο και την αγνόησε εντελώς τόσο στο αγγλοσαξωνικό-υπολειμματικό όσο και στο υποτυπώδες μοντέλο κράτους πρόνοιας της λατινικής περιφέρειας.

Από την άλλη, ο καταμερισμός εργασίας κατά φύλο μεταβάλλεται και το κράτος πρόνοιας αναπροσαρμόζεται. Έτσι η Lewis (1992) διέκρινε τρία μοντέλα κράτους πρόνοιας: το ισχυρό, το τροποποιημένο και το αδύναμο *ανδροκεντρικό* κράτος,⁵ ανάλογα με το ύψος και την ποιότητα συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, την έκταση των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας και των δικαιωμάτων που συνδέονται με τη μητρότητα και το μέγεθος των ανισοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τα ασφαλιστικά δικαιώματα. Η Sainsbury (1996), από την πλευρά της, τόνισε τη σημασία που έχει η ιδεολογία της οικογένειας και του φύλου για το είδος της ασκούμενης κοινωνικής πολιτικής, κυρίως όσον αφορά τη βάση θεμελίωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων (θέση στην αγορά εργασίας ή ιδιότητα του πολίτη/ διαμονή) και την ταυτότητα των δικαιούχων (άνδρας κουβαλητής ή άτομο). Διέκρινε μεταξύ μοντέλων εξατομικευμένων δικαιωμάτων και ανδροκεντρικών μοντέλων κοινωνικής πολιτικής. Τα τελευταία έχουν οικοδομηθεί στη βάση των δικαιωμάτων του άνδρα κουβαλητή, ενώ τα πρώτα στη βάση των ατομικών δικαιωμάτων.

Παράλληλα, οι φεμινίστριες αναγνώρισαν ότι και το κράτος πρόνοιας επηρεάζει τη λειτουργία της οικογένειας και τις ενδο-οικογενειακές σχέσεις. Επιδρά τόσο στην ευημερία των μελών της οικογένειας όσο και στο βαθμό που το ένα μέλος εξαρτάται από το άλλο ως προς το εισόδημα. Γι' αυτό δεν έδειξαν ουδετερότητα απέναντι στα διαφορετικά μοντέλα κράτους πρόνοιας, αλλά αντίθετα την προτίμησή τους για το «φιλικό προς τις γυναίκες» σκανδιναβικό-σοσιαλδημοκρατικό, που ενθαρρύνει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας μέσω εκτεταμένης παροχής δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει περαιτέρω στην οικονομική ανεξαρτησία τους, με το να εξατομικεύει τα δικαιώματα και τις κοινωνικές παροχές.

Η φεμινιστική κριτική προκάλεσε σημαντικές μετατοπίσεις στη γενική θεωρία και συγκριτική ανάλυση του κράτους πρόνοιας. Για παράδειγμα, σε πρόσφατο έργο του, ο Esping-Andersen (1999) προσέθεσε ως κύρια διάσταση-μεταβλητή συγκριτικής ανάλυσης των καθεστώτων πρόνοιας το βαθμό απο-οικογενειοποίησης, δίπλα στον προϋπάρχοντα της απο-εμπορευματοποίησης της εργατικής δύναμης. Με τον όρο «απο-οικογενειοποίηση», ο Esping-Andersen αναφέρεται στο βαθμό που το κράτος πρόνοιας

5. Μετέφρασα ελεύθερα, ως ανδροκεντρικό κράτος, τον αγγλικό όρο *male-breadwinner state*.

μειώνει το βαθμό εξάρτησης της ευημερίας των ατόμων από την οικογένεια. Για τις γυναίκες, η απο-οικογενειοποίηση ταυτίζεται με την οικονομική ανεξαρτησία και άρα με το βαθμό εμπορευματοποίησης της εργατικής τους δύναμης.

Οι αναλύσεις της κοινωνικής ασφάλισης από τη σκοπιά του φύλου διέκριναν τους κλασικούς κινδύνους (γήρας, ασθένεια, αναπηρία, ανεργία), που συνδέονται με την απώλεια εισοδήματος λόγω προσωρινής ή οριστικής διακοπής της αμειβόμενης εργασίας, από τρεις επιπρόσθετους καθαρά γυναικίους κινδύνους (Daly, 1997):

- την απώλεια του εισοδήματος του άνδρα λόγω χηρείας, διαζυγίου ή χωρισμού,
- την απώλεια του εισοδήματος των γυναικών λόγω εγκυμοσύνης,
- την απώλεια του εισοδήματος των γυναικών λόγω φροντίδας για τους άλλους.

Η ασφάλιση κατά των κλασικών κινδύνων οικοδομήθηκε με βάση το ανδρικό εργασιακό πρότυπο συνεχούς συμμετοχής στην αμειβόμενη απασχόληση, ενώ οι καθαρά γυναικίοι κίνδυνοι, με εξαίρεση αυτόν της εγκυμοσύνης, αντανακλούν την προνομιακή εμπλοκή των γυναικών στη μη αμειβόμενη εργασία και τη συνακόλουθη οικονομική τους εξάρτηση από τους άνδρες. Μόνο η χηρεία και η εγκυμοσύνη έχουν καθολική αναγνώριση και κάλυψη ως κίνδυνοι από τα ασφαλιστικά συστήματα (ό.π.).

Η εμπλοκή των γυναικών στη φροντίδα για τους άλλους δεν συνεπάγεται μόνο την αποχή από την αμειβόμενη εργασία, αλλά και την αυξημένη συμμετοχή στην άτυπη απασχόληση. Έχει τεράστιες αρνητικές επιπτώσεις τόσο στη θεμελίωση από τις γυναίκες αυτόνομων συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων όσο και στο ύψος των συντάξεών τους. Ωστόσο η εξέταση της διάστασης του φύλου στα συνταξιοδοτικά συστήματα απαιτεί πιο σύνθετη ανάλυση, που παρουσιάζουμε στη συνέχεια.

Η υποδεέστερη θέση των γυναικών ως προς την ασφάλιση κατά του γήρατος έχει δύο καθοριστικούς παράγοντες:

- τις ανισότητες φύλου στην αγορά εργασίας, που με τη σειρά τους απορρέουν από τον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας και τις σχέσεις εξουσίας στην οικογένεια,
- το ίδιο το συνταξιοδοτικό σύστημα, που με ορισμένες ρυθμίσεις του αναπαράγει τους παραδοσιακούς ρόλους και τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των δύο φύλων και διαιωνίζει τις ανισότητες εις βάρος των γυναικών.

Η άνιση θέση των δύο φύλων απέναντι στην ασφάλιση κατά του γήρατος απεικονίζεται σε δύο βασικές παραμέτρους των συνταξιοδοτικών

συστημάτων: στο βαθμό άμεσης ασφάλισης και στο ύψος των συντάξεων. Ο βαθμός άμεσης ασφάλισης των γυναικών είναι χαμηλότερος από αυτόν των ανδρών, διότι πολλές γυναίκες είναι έμμεσα ασφαλισμένες μέσω του συζύγου και εισπράττουν δική τους σύνταξη μόνο μετά το θάνατο του τελευταίου. Αντίθετα, όλοι οι άνδρες ασφαλίζονται άμεσα. Η έμμεση ασφάλιση αναπαράγει την οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες και τις εγκλωβίζει σε ανεπιθύμητους γάμους, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί κίνητρο για τη συμμετοχή τους στην ανασφάλιστη απασχόληση.

Είναι επίσης γνωστό ότι οι γυναίκες, ακόμα και όταν είναι άμεσα ασφαλισμένες, εισπράττουν πολύ χαμηλότερες συντάξεις από τους άντρες, διότι κατά μέσο όρο συμπληρώνουν λιγότερα συντάξιμα έτη και έχουν χαμηλότερες αποδοχές από τους άνδρες τη στιγμή που συνταξιοδοτούνται.

Τα λιγότερα συντάξιμα έτη απορρέουν από ένα συνδυασμό αιτιών:

- Οι γυναίκες συμμετέχουν λιγότερο από τους άνδρες στην αμειβόμενη εργασία κατά τη διάρκεια της ζωής τους, διότι διακόπτουν συχνά την επαγγελματική τους δραστηριότητα προσωρινά ή οριστικά μετά το γάμο ή τη γέννηση των παιδιών. Επίσης, η δυσκολότερη από τους άνδρες πρόσβαση σε σταθερές θέσεις εργασίας και τα περισσότερα διαλείμματα ανεργίας μεταξύ διαδοχικών απασχολήσεων εντείνουν την ασυνέχεια του εργασιακού τους βίου.
- Οι γυναίκες συμμετέχουν περισσότερο στην ανασφάλιστη αμειβόμενη εργασία, όχι μόνο επειδή έχουν περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης και άρα μικρότερη διαπραγματευτική δύναμη έναντι των εργοδοτών, αλλά και επειδή υπάρχει η δυνατότητα έμμεσης ασφάλισης μέσω του συζύγου.
- Οι γυναίκες ωθούνται σε προωμότερη αποχώρηση από την αμειβόμενη απασχόληση από το ίδιο το συνταξιοδοτικό σύστημα, όταν αυτό προβλέπει χαμηλότερα –σε σχέση με τους άνδρες– ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης ή βραχύτερο χρόνο καταβολής εισφορών για θεμελίωση δικαιώματος συνταξιοδότησης ή ειδικές ρυθμίσεις πρόωρης συνταξιοδότησης.

Οι χαμηλότερες συντάξιμες αποδοχές των γυναικών σε σχέση με αυτές των ανδρών είναι αποτέλεσμα των μισθολογικών ανισοτήτων φύλου, που μεταφέρονται στους καταληκτικούς μισθούς ή τη ζώνη μισθών που αποτελεί τη βάση υπολογισμού του ύψους των συντάξεων. Οι μισθολογικές ανισότητες με τη σειρά τους απορρέουν από άλλες αιτίες, που έχουν να κάνουν με τα διαφορετικά επαγγέλματα στα οποία κατανέμεται η ανδρική και γυναικεία απασχόληση, τη χαμηλότερη κοινωνική αποτίμηση της αξίας της γυναικείας εργασίας, τη μικρότερη διάρκεια του εργασιμου χρόνου των γυναικών, την έλλειψη ευκαιριών προαγωγής τους κ.λπ..

Τέλος, το χαμηλότερο ύψος των γυναικείων συντάξεων δεν οφείλεται μόνο στη μικρότερη διάρκεια συμμετοχής των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία στο σύνολο της ζωής τους, στη μεγαλύτερη εμπλοκή τους στην άτυπη απασχόληση και στις χαμηλότερες αποδοχές τους σε σχέση με τους άνδρες. Οφείλεται επίσης στη δομή και τις ρυθμίσεις των συγκεκριμένων συνταξιοδοτικών συστημάτων,⁶ από τις οποίες δεν εξαρτάται μόνο η δυνατότητα πρωιμότερης συνταξιοδότησης των γυναικών, που ήδη αναφέραμε, αλλά και άλλα στοιχεία που επηρεάζουν το ύψος των συντάξεων όπως (Ginn και Arber, 1992):

- η αντιμετώπιση των κενών απασχόλησης και των αλλαγών δουλειάς,
- η κάλυψη και η ποιότητα των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των μερικά και προσωρινά απασχολούμενων και των χαμηλόμισθων,
- ο τρόπος υπολογισμού των συντάξεων,
- το ειδικό βάρος που καταλαμβάνουν τα επαγγελματικά ταμεία και η ιδιωτική ασφάλιση στο συνταξιοδοτικό σύστημα.⁷

Στη συνέχεια θα περιγράψουμε τη θέση των γυναικών στο ελληνικό σύστημα συνταξιοδότησης, όπως προκύπτει μέσα από την ανάλυση του θεσμικού πλαισίου σε συνδυασμό με την παράθεση στατιστικών στοιχείων.

2. ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ – ΕΙΔΙΚΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

Δεν θα υπεισέλθουμε εδώ στη συζήτηση και άρα στην επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την υπαγωγή του ελληνικού κράτους πρόνοιας στις υπάρχουσες τυπολογίες συγκριτικής ανάλυσης.⁸ Θα ασχοληθούμε μόνο με το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα, θεωρώντας ως δεδομένο ότι σ' αυτό υπερισχύει η αρχή της κοινωνικής ασφάλισης, βάσει της οποίας τα δικαιώματα και οι παροχές είναι ανάλογα με τις εισφορές που έχουν καταβληθεί, καθώς και ο κατακερματισμός με βάση την επαγγελματική ομάδα. Το μη ανταποδοτικό τμήμα (σύνταξη αγροτών, σύνταξη ανασφάλι-

6. Για τα είδη συνταξιοδοτικών συστημάτων, δες την τυπολογία του Palme (1990), όπως παρουσιάζεται στην ελληνική βιβλιογραφία από τη Ρήγα (1993).

7. Ο κίνδυνος ανεπαρκούς ύψους σύνταξης για τους άτυπα απασχολούμενους είναι υψηλότερος, όσο μεγαλύτερο είναι το ειδικό βάρος των επαγγελματικών ταμείων και της ιδιωτικής ασφάλισης.

8. Δηλαδή για το αν υπάγεται στο κορπορατιστικό-συντηρητικό καθεστώς πρόνοιας του Esping-Andersen ή στο υποτυπώδες κράτος πρόνοιας της λατινικής περιφέρειας του Liebfried ή ακόμα στο νοτιο-ευρωπαϊκό μοντέλο του Ferrera (1996).

στων υπερηλίκων, ΕΚΑΣ), που εκφράζει την κοινωνική αλληλεγγύη, είναι δευτερεύουσας βαρύτητας.

Οι γυναίκες εντάσσονται στο συνταξιοδοτικό σύστημα είτε άμεσα, ως εργαζόμενες, είτε έμμεσα, ως εξαρτώμενες από το σύζυγο. Για τις τελευταίες υπολογίζεται προσαύξηση στη σύνταξη του συζύγου και καταβάλλεται σ' αυτόν. Το μηνιαίο ύψος της προσαύξησης για τους συνταξιούχους του ΙΚΑ είναι 10.671 δραχ.⁹ Δικαίωμα στην προσαύξηση έχουν μόνον οι άνδρες που ασφαλίστηκαν μέχρι τις 31.12.1992 και όχι όσοι ασφαλίστηκαν μετά από αυτήν την ημερομηνία. Οι γυναίκες έχουν παράγωγο δικαίωμα σε δική τους σύνταξη μόνο μετά το θάνατο του συζύγου και εφόσον δεν ξαναπαντρευτούν. Οι διαζευγμένες χάνουν οποιοδήποτε τέτοιο δικαίωμα με τη διάλυση του γάμου και οι ανύπαντρες σύντροφοι δεν το αποκτούν ποτέ, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται κενά κάλυψης/ασφάλισης.¹⁰

Οι ρυθμίσεις αυτές απορρέουν από την παραδοσιακή-συντηρητική αντίληψη για τους ρόλους των δύο φύλων, που αντανακλάται στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, και θεωρεί τον άνδρα ως οικογενειάρχη-κουβαλήτη και τη γυναίκα ως εξαρτώμενο μέλος ενός σταθερού ζευγαριού, που συνδέεται νόμιμα με τους δεσμούς του γάμου. Το γυναικείο εισόδημα από επαγγελματική δραστηριότητα θεωρείται συμπληρωματικό για το νοικοκυριό, όπου ο κύριος προμηθευτής εισοδήματος είναι ο άνδρας.

Τέλος, να υπογραμμίσουμε ότι δικαίωμα σε σύνταξη θανάτου δεν έχουν μόνον όσες σύζυγοι δεν εργάστηκαν ποτέ, αλλά και αυτές που δεν κατορθώνουν να συμπληρώσουν τον ελάχιστο χρόνο ασφάλισης για συνταξιοδότηση ή αυτές που η δική τους σύνταξη είναι χαμηλότερη από τη σύνταξη θανάτου μέσω του συζύγου. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις οι γυναίκες χάνουν τις εισφορές τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Στατιστικά στοιχεία συνταξιούχων ΙΚΑ (1998)

Κατηγορία σύνταξης	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Γήρατος	289.414	168.794	458.208
Αναπηρίας	100.923	45.703	146.626
Θανάτου	4.757	200.327	205.084
Σύνολο	395.094	414.824	809.918

Πηγή: ΙΚΑ.

9. Το ποσό αυτό ίσχυε το φθινόπωρο του 2001, όταν υπερβλήθη το άρθρο προς δημοσίευση.

10. Για το πρόβλημα συνταξιοδότησης των διαζευγμένων γυναικών, δες Πετρούλου (1998).

Από τα στοιχεία συνταξιούχων του ΙΚΑ (Πίνακας 1) προκύπτει ότι οι συντάξεις θανάτου αποτελούν 48,3% του συνόλου των συντάξεων που καταβάλλονται στις γυναίκες συνταξιούχους. Αυτό δείχνει το βαθμό εξάρτησης των Ελληνίδων των προπολεμικών και μεταπολεμικών γενεών από τους άνδρες τους για την επιβίωσή τους στα γεράματα. Δεδομένου ότι το ύψος της σύνταξης θανάτου ανέρχεται στο 70% της σύνταξης γήρατος του θανόντος, ότι η μέση σύνταξη γήρατος του ΙΚΑ¹¹ βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας, τότε είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η συντριπτική πλειοψηφία των 200.327 γυναικών που παίρνουν σήμερα σύνταξη θανάτου από το ΙΚΑ είναι αντιμέτωπες με τη φτώχεια.¹² Οι μέλλουσες χήρες των ασφαλισμένων από 1.1.1993 και ύστερα θα παίρνουν μόνο 50% της σύνταξης του θανόντος συζύγου, ρύθμιση που στην ουσία εξωθεί τις νέες γυναίκες να αποκτήσουν αυτοτελή συνταξιοδοτικά δικαιώματα για να εξασφαλίσουν αξιοπρεπή γεράματα. Από την άλλη, οι χήρες άλλων κατηγοριών μισθωτών ή επαγγελματιών, των οποίων οι συντάξεις γήρατος είναι πολύ πιο γενναιοδωρες, απολαμβάνουν πολύ καλύτερο επίπεδο διαβίωσης. Οι ανισότητες στις αποδοχές και τα εν ενεργεία εισοδήματα των ανδρών μεταφέρονται στη συνέχεια στις συντάξεις γήρατος/θανάτου και παράγουν εισοδηματικές διαφοροποιήσεις μεταξύ ηλικιωμένων γυναικών.

Πώς αντιμετωπίζει όμως το συνταξιοδοτικό σύστημα τις εργαζόμενες γυναίκες που ασφαλίζονται άμεσα; Με ευνοϊκότερες προϋποθέσεις συνταξιοδότησης σε σχέση με τους άνδρες ως προς τα γενικά όρια ηλικίας και παρέχοντας τη δυνατότητα πρόωρης συνταξιοδότησης σε διάφορες κατηγορίες γυναικών (Πίνακας 2).

Η θέσπιση χαμηλότερων ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης για τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες, από την αρχή που διαμορφώθηκε το ελληνικό ασφαλιστικό σύστημα, στηρίζεται στη λογική του αντισταθμιστικού οφέλους που παρέχεται στις γυναίκες για το διπλό βάρος που επωμίζονται, λόγω συνδυασμού της αμειβόμενης εργασίας με την οικιακή εργασία και την ανατροφή των παιδιών. Το πλεονέκτημα αυτής της ρύθμισης είναι ότι ανακουφίζει τις μητέρες που φθάνουν πολύ πιο κουρασμένες από τους άνδρες στην ηλικία συνταξιοδότησης και ιδίως αυτές που έχουν συνεχές ιστορικό απασχόλησης. Το μειονέκτημά της είναι ότι συμβάλλει

11. Ανερχόταν σε 138.370 δρχ. στα τέλη του 2001.

12. Το φθινόπωρο του 2001, η κατώτατη σύνταξη θανάτου ανερχόταν στις 111.720 δρχ. και η κατώτατη σύνταξη γήρατος στις 124.150 δρχ..

στην ανισότητα μεταξύ των φύλων ως προς το ύψος της σύνταξης και ότι αναπαράγει τα στερεότυπα των φύλων ως προς τους ρόλους και τον καταμερισμό της εργασίας. Επίσης η συνταξιοδότηση των γυναικών σε χαμηλότερη ηλικία ευνοεί την απόλυσή τους κατά προτεραιότητα, όταν οι εργοδότες επιθυμούν να απαλλαγούν ή να αντικαταστήσουν προσωπικό προχωρημένης ηλικίας¹³ (Πετρούλου, 2002).

Χαμηλότερο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης ισχύει σήμερα μόνο για τις «παλιές» ασφαλισμένες. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες που ασφαλίστηκαν μέχρι τις 31.12.1992 και εργάζονται είτε στον ιδιωτικό είτε στο δημόσιο τομέα έχουν δικαίωμα σε πλήρη σύνταξη στα 60 έτη, ενώ η πλειοψηφία των ανδρών στα 65. Αντίθετα, όσες γυναίκες ασφαλίστηκαν από 1.1.1993 και έπειτα, που είναι σήμερα στην πλειοψηφία τους από 20 έως 35 ετών, θα συνταξιοδοτηθούν στα 65 έτη, όπως και οι άνδρες.

Την τελευταία δεκαετία σημειώθηκε επίσης βαθμιαία ευθυγράμμιση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης του δημόσιου τομέα με αυτά του ιδιωτικού για τους προ της 1.1.1993 ασφαλισμένους. Τα όρια ανέβηκαν στο δημόσιο τομέα από τα 53 στα 60 έτη για τις γυναίκες και από τα 55 στα 65 για τους άνδρες. Βάσει του Ν. 2084/92, η αύξηση ίσχυσε αμέσως για τους ασφαλισθέντες από 1.1.1983 μέχρι 31.12.1992 και προοδευτικά για τους ασφαλισθέντες μέχρι την 31.12.82. Η πλήρης εξίσωση των ορίων ηλικίας μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα θα έχει συντελεστεί το 2007.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Προϋποθέσεις συνταξιοδότησης – ισχύουσες ρυθμίσεις

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΗΣΗΣ	
Ιδιωτικός τομέας	
<i>Ασφαλισμένοι μέχρι 31.12.92:</i>	<ul style="list-style-type: none"> άνδρες 65 έτη, γυναίκες 60 έτη (15ετία) άνδρες 62 έτη, γυναίκες 57 έτη (33 1/3 έτη) άνδρες 58 έτη, γυναίκες 57 (35ετία) άνδρες 60 έτη, γυναίκες 55 έτη (15ετία) - μειωμένη άνδρες 60 έτη, γυναίκες 55 έτη (15ετία και 12ετία στα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα)
<i>Ασφαλισμένοι από 1.1.93 και ύστερα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> άνδρες και γυναίκες 65 έτη (15ετία) άνδρες και γυναίκες 60 έτη (15ετία) - μειωμένη άνδρες και γυναίκες 60 έτη (15ετία και 11 1/4 έτη στα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα)

13. Κι αυτό διότι, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, σε περίπτωση απομάκρυνσης εργαζόμενου που συμπληρώνει τις προϋποθέσεις για λήψη πλήρους σύνταξης γήρατος, ο εργοδότης καταβάλλει μόνο το 40-50% του ποσού της αποζημίωσης για απόλυση.

Δημόσιο και ΝΠΔΔ

Διορισμένοι μέχρι 31.12.1982: άνδρες 55 έτη, γυναίκες 53 έτη (25ετία)
(θεμελίωση δικαιώματος μέχρι 31.12.1997)

Διορισμένοι μέχρι 31.12.1982: άνδρες 62^{1/2} έτη*, γυναίκες 60 έτη (25ετία)
(θεμελίωση δικαιώματος από 1.1.1998 και μετέπειτα)

Διορισμένοι μεταξύ 1.1.83 και 31.12.92: άνδρες 65 έτη, γυναίκες 60 έτη (25ετία)
άνδρες 60 έτη, γυναίκες 58 έτη (35ετία)

Διορισμένοι από 1.1.93 και ύστερα: άνδρες και γυναίκες 65 έτη (15ετία)
άνδρες και γυναίκες 60 έτη (15ετία) - μειωμένη

* Η ηλικία αυξάνει ένα εξάμηνο κατ' έτος μέχρι να φθάσει στα 65 έτη το 2007.

ΕΙΔΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΠΡΟΩΡΗΣ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΗΣΗΣ ΓΙΑ ΓΥΝΑΙΚΕΣ**Ιδιωτικός τομέας**

Ασφαλισμένες μέχρι 31.12.92

Μητέρες με ανήλικα ή ανίκανα προς εργασία παιδιά: 55 (πλήρης σύνταξη) ή στα 50 (μειωμένη σύνταξη) με 18^{1/3} συντάξιμα έτη

Ασφαλισμένες από 1.1.1993

Μητέρες με ανήλικα ή ανίκανα προς εργασία παιδιά: 55 (πλήρης σύνταξη) ή στα 50 (μειωμένη σύνταξη) με 20 έτη υπηρεσίας

Μητέρες με 3 τουλάχιστον παιδιά και 20 συντάξιμα έτη μείωση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης (65 έτη) κατά 3 έτη για κάθε παιδί και μέχρι τα 50 έτη

Δημόσιο και ΝΠΔΔ

Διορισμένες μέχρι την 31.12.1982 (θεμελίωση δικαιώματος μέχρι 31.12.1997)

Χήρες, διαζευγμένες, ανύπαντρες μητέρες με ανήλικα άγαμα παιδιά και παντρεμένες με ή χωρίς παιδιά: 53 έτη με 15-17^{1/2} έτη υπηρεσίας ή με 22-24^{1/2} έτη υπηρεσίας χωρίς όριο ηλικίας

Μητέρες με ανήλικα ή ανάπηρα παιδιά ή ανίκανο προς εργασία σύζυγο: 42-44^{1/2} έτη με 15-17^{1/2} έτη υπηρεσίας ή με 22-24^{1/2} έτη υπηρεσίας χωρίς όριο ηλικίας

Διορισμένες μέχρι την 31.12.1982 (θεμελίωση δικαιώματος από 1.1.1998 και μετέπειτα)

Χήρες, διαζευγμένες, ανύπαντρες μητέρες με ανήλικα άγαμα παιδιά και παντρεμένες με ή χωρίς παιδιά: 58^{1/2}-60 έτη με 17^{1/2} έτη υπηρεσίας ή με 24^{1/2} έτη υπηρεσίας χωρίς όριο ηλικίας

Μητέρες με ανήλικα ή ανάπηρα παιδιά ή ανίκανο προς εργασία σύζυγο: 50 έτη με 17^{1/2} έτη υπηρεσίας ή με 24^{1/2} έτη υπηρεσίας χωρίς όριο ηλικίας

Διορισμένες από 1.1.1983 μέχρι 31.12.1992

Μητέρες με ανήλικα ή ανάπηρα παιδιά ή ανίκανο προς εργασία σύζυγο: 50 έτη με 24^{1/2} έτη υπηρεσίας

Διορισμένες από 1.1.1993

Μητέρες με ανήλικα ή ανίκανα προς εργασία παιδιά: 55 (πλήρης σύνταξη) ή στα 50 (μειωμένη σύνταξη) με 20 έτη υπηρεσίας

Μητέρες με 3 τουλάχιστον παιδιά και 20 συντάξιμα έτη μείωση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης (65 έτη) κατά 3 έτη για κάθε παιδί και μέχρι τα 50 έτη

Οι νόμοι 1902/90 και 2084/92 κατήργησαν επίσης στο δημόσιο τομέα το δικαίωμα συνταξιοδότησης με τη συμπλήρωση δεκαπενταετίας στην υπηρεσία όλων των παντρεμένων γυναικών, καθώς και των χηρών, διαζευγμένων και ανύπαντρων μητέρων με ενήλικα και άγαμα παιδιά. Το δικαίωμα αυτό, που κάλυπτε στο παρελθόν τη συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών εργαζομένων στον στενό και ευρύτερο δημόσιο τομέα, αποτελούσε σκανδαλώδες κίνητρο προς τις παντρεμένες γυναίκες και τις μητέρες για εγκατάλειψη της αμειβόμενης εργασίας και ακραία μορφή ενσωμάτωσης της πατριαρχικής ιδεολογίας στο ελληνικό ασφαλιστικό σύστημα. Η κατάργηση ίσχυε για τις ασφαλισμένες μετά τις 31.12.1982, ενώ για τις ασφαλισμένες προ της ημερομηνίας αυτής προβλέφθηκαν μεταβατικές διατάξεις.

Ο Ν. 2084/92 έκανε επίσης αυστηρότερες τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης για τις μητέρες με ανήλικα ή ανίκανα προς εργασία παιδιά τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα και εξομοίωσε τις προϋποθέσεις μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα για τις νεοασφαλιζόμενες. Έτσι, τα όρια ηλικίας πρόωρης συνταξιοδότησης στο δημόσιο τομέα για γυναίκες με ανήλικα ή ανίκανα προς εργασία παιδιά ή σύζυγο, που διορίσθηκαν στο δημόσιο πριν την 1.1.1993, είναι σήμερα 50 έτη, από 42 το 1992, ενώ για τις διορισμένες από 1.1.1993 είναι 55 έτη, όπως και στον ιδιωτικό τομέα.

Όμως η αύξηση της ηλικίας πρόωρης συνταξιοδότησης έχει οξύνει περαιτέρω τις αντιφάσεις της λογικής που υπαγόρευσε τη θέσπιση των ρυθμίσεων σε προγενέστερες εποχές, δηλαδή για την καλύτερη φροντίδα των παιδιών. Τι εξυπηρετεί για παράδειγμα η συνταξιοδότηση από το ΙΚΑ στα 50 ή 55 έτη μητέρων με ανήλικα παιδιά, όταν αυτά είναι ήδη στην εφηβεία και χρήζουν λιγότερης φροντίδας απ' ό,τι σε μικρότερη ηλικία; Ίσως κάτι να εξυπηρετούσε στο δημόσιο τομέα, όταν το όριο ηλικίας ήταν στα 42. Όμως, ακόμα και τότε, είναι αμφίβολο εάν το τίμημα της οριστικής αποχώρησης των γυναικών από το εργατικό δυναμικό στις πλέον παραγωγικές ηλικίες ή της μεταπήδησής τους σε θέσεις αδήλωτης εργασίας στον ιδιωτικό τομέα υπερέβαινε το κοινωνικό όφελος της ρύθμισης την εποχή ισχύος του μέτρου.

Γενικότερα, εκτός από τη συμβολή τους στην πρόωγη απομάκρυνση των γυναικών από την αγορά εργασίας και την αναπαραγωγή της ανισότητας μεταξύ των φύλων ως προς το ύψος της σύνταξης, όλες οι μορφές πρόωρης συνταξιοδότησης των μητέρων ενδυναμώνουν πρακτικά τον παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο στην οικογένεια, που θέλει τη μητέρα αποκλειστική ή κύρια υπεύθυνη της φροντίδας των παι-

διών, αποθαρρύνοντας ταυτόχρονα τη συμμετοχή των πατέρων σ' αυτήν. Τέλος, επειδή η πρόωγη συνταξιοδότηση των μητέρων αποτελεί υποκατάστατο τρόπο παροχής φροντίδας ως προς την κρατική μέριμνα, λειτούργησαν ως άλλοθι για τη χρόνια απουσία ή υπανάπτυξη των δημόσιων υποδομών/υπηρεσιών φροντίδας και, γενικότερα, της πολιτικής συμφιλίωσης της εργασίας με τις οικογενειακές ευθύνες.

Είναι λοιπόν αυτονόητο ότι εναλλακτική λύση της πρόωγης συνταξιοδότησης των μητέρων με ανήλικα ή ανίκανα προς εργασία παιδιά, από τη σκοπιά της ισότητας των φύλων, είναι η βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους και η αναθεώρηση του θεσμού των αδειών για λόγους φροντίδας, ώστε όλες οι άδειες –πλην της άδειας μητρότητας– να απευθύνονται και στα δύο φύλα, οι χρήστες να εισπράττουν ένα μέρος του μισθού τους και να ασφαρίζονται πλήρως και να προβλέπονται κίνητρα για τη χρήση των γονικών αδειών από τους άνδρες.

Οι γονικές άδειες για ανατροφή των παιδιών στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα είναι σήμερα απλήρωτες, ενώ ταυτόχρονα είτε δεν υπολογίζονται καν ως χρόνος απασχόλησης (π.χ., διετής διακοπή σταδιοδρομίας για ανατροφή παιδιού στο δημόσιο) είτε υπολογίζονται μεν, αλλά οι εργαζόμενοι/ες πρέπει να καταβάλλουν τις εργοδοτικές και εργατικές εισφορές από τις αποταμιεύσεις τους (π.χ., γονική άδεια 3,5 μηνών στον ιδιωτικό τομέα). Γι' αυτό και ελάχιστα άτομα –μητέρες στην πλειοψηφία– κάνουν χρήση. Η μόνη άδεια με πλήρεις αποδοχές και ασφάλιση, που ισχύει εδώ και δύο χρόνια στο δημόσιο, είναι το 9μηνο μετά την άδεια μητρότητας και το ποσοστό χρήσης της είναι πολύ υψηλό. Σ' αυτήν έχουν όμως δικαίωμα μόνο οι μητέρες –και όχι οι πατέρες–, ειδικότερα μάλιστα αυτές που δέχονται να θυσιάσουν το δικαίωμά τους σε μειωμένο ημερήσιο ωράριο για τέσσερα χρόνια, ώστε να μπορούν να κάνουν χρήση. Ταυτόχρονα τα κίνητρα που δίδονται στους άνδρες για τη χρήση γονικών αδειών είναι ανύπαρκτα, ενώ οι παραβιάσεις του δικαιώματος των μητέρων σε μειωμένο ωράριο από τις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα δεν έχουν απασχολήσει ακόμα ούτε τους υπεύθυνους για την άσκηση πολιτικής ούτε τα συνδικάτα.

Όσον αφορά τις δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας, η Ελλάδα παρουσιάζει το χαμηλότερο βαθμό κάλυψης από υποδομές επίσημης φροντίδας για παιδιά κάτω των έξι ετών μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ, όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 3.¹⁴ Ως εκ τούτου, ο καταμερισμός της εργα-

14. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε ανάλογα συγκριτικά στοιχεία για τη φροντίδα των ηλικιωμένων.

σίας κατά φύλο επιφορτίζει τις γυναίκες με το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας στα πλαίσια της οικογένειας.¹⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Επίσημη παιδική φροντίδα (βαθμός κάλυψης).
Ποσοστό παιδιών που χρησιμοποιούν υποδομές φροντίδας*

Χώρες	Έτος	Κάτω των 3 ετών	Από 3 έτη έως την υποχρεωτική σχολική ηλικία
Καναδάς	1999	45	50
ΗΠΑ	1995	54	70
Ιαπωνία	1998	13	34
Κορέα	2000	7	26
Αυστραλία	1999	15	60
Νέα Ζηλανδία	1998	45	70
Δανία	1998	64	91
Φινλανδία	1998	22	66
Νορβηγία	1997	40	80
Σουηδία	1998	48	80
Ελλάδα	2000	3	46
Ιταλία	1998	6	95
Πορτογαλία	1999	12	75
Ισπανία	2000	5	84
Τσεχία	2000	1	85
Σλοβακία	1999	46	90
Ιρλανδία	1998	38	56
Ηνωμένο Βασίλειο	2000	34	60
Αυστρία	1998	4	68
Γερμανία	2000	10	78
Ολλανδία	1998	6	98
Βέλγιο	2000	30	97
Γαλλία	1998	29	99

* Τα στοιχεία περιλαμβάνουν τόσο τις δημόσιες όσο και τις ιδιωτικές υποδομές.
Πηγή: OECD (2001).

15. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών, το 1996 στη χώρα μας οι γυναίκες ηλικίας 20 έως 49 ετών ξόδευαν 35 ώρες τη βδομάδα στη φροντίδα των παιδιών έναντι 18,5 ωρών των ανδρών της ίδιας ηλικίας (Ward et al., 2001). Τα στοιχεία αυτά είναι συμβατά με τα αποτελέσματα άλλης έρευνας που βρήκε ότι, το 1999, οι γυναίκες ηλικίας 18 έως 49 ετών, με ένα τουλάχιστον παιδί μικρότερο των 7 ετών, ξόδευαν 36 ώρες την εβδομάδα στη φροντίδα του έναντι 17 ωρών των συντρόφων τους (Symeonidou et al., 2001).

Ποιες ήταν οι επιπτώσεις από τις ανατροπές που έφερε ο Ν. 2084/92 στα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης και στις ρυθμίσεις πρόωρης συνταξιοδότησης; Από τον Πίνακα 4 διαπιστώνουμε ότι τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στις ηλικιακές ομάδες 45-49, 50-54 και 55-59 έχουν αυξηθεί αισθητά μεταξύ 1990 και 2000 (+ 9, +4,8, +2,9 ποσοστιαίες μονάδες, αντίστοιχα). Εάν λάβουμε υπόψη μας ότι, πριν το νόμο 2084/92, η συνταξιοδότηση της πλειοψηφίας των γυναικών του δημόσιου τομέα ελάμβανε χώρα μεταξύ 45 και 54 ετών, ενώ αυτή της πλειοψηφίας των γυναικών εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα μεταξύ 55 και 59, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ψήφιση του νόμου αυτού έχει συμβάλει στην αύξηση των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό σ' αυτές τις ηλικίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Ποσοστά συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό

Ηλικίες	1990		1995		2000 (β' τρίμ.)	
	Ανδρες	Γυναίκες	Ανδρες	Γυναίκες	Ανδρες	Γυναίκες
15-19	21,6	18,2	17,1	15,3	15,9	13,4
20-24	70,4	54,0	70,6	54,6	68,1	56,3
25-29	93,7	60,1	94,3	66,1	93,0	72,1
30-34	96,7	58,5	97,6	63,0	96,4	70,4
35-39	97,3	57,1	97,6	60,8	97,2	66,7
40-44	96,3	49,9	96,8	56,1	96,9	63,3
45-49	94,0	45,4	94,3	46,2	94,7	54,4
50-54	87,7	37,8	88,4	39,0	87,9	42,6
55-59	72,3	28,5	74,9	29,0	72,1	31,4
60-64	46,0	19,9	47,4	20,2	45,2	20,5
65-69	21,5	9,2	22,1	6,8	16,7	6,3
70-74	10,9	3,7	8,7	3,4	6,3	1,5
75 +	4,1	1,6	3,2	1,0	1,7	0,6

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού.

Από την άλλη, η ψήφιση του νόμου δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών 55-59 και 60-64 ετών στο εργατικό δυναμικό, παρά την αισθητή αύξηση από τα 55 στα 61½ έτη, μεταξύ 1992 και 2001, του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης των προσληφθέντων στο δημόσιο τομέα προ της 31.12.1982.

Ο Πίνακας 5 μας επιτρέπει να δούμε την πραγματική ηλικία αποχώρησης των ανδρών και των γυναικών από το εργατικό δυναμικό σε διεθνή σύγκριση, για όσους και όσες απασχολούνταν στις κρίσιμες ηλικίες 40-44

ετών.¹⁶ Βλέπουμε ότι ο διάμεσος της ηλικίας αποχώρησης των ανδρών στην Ελλάδα είναι υψηλότερος από το μέσο όρο της ΕΕ κατά ενάμισυ έτος, ενώ αυτός της ηλικίας αποχώρησης των γυναικών είναι μόνο κατά μισό έτος χαμηλότερος. Επίσης παρατηρούμε ότι το νόμιμο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης μόνο εν μέρει επηρεάζει την πραγματική ηλικία αποχώρησης των γυναικών, δεδομένου ότι παρατηρείται μεγάλη απόκλιση προς τα κάτω της τελευταίας, στις περισσότερες από τις χώρες που έχουν ως νόμιμο όριο για τις γυναίκες τα 65 έτη (Γερμανία, Ισπανία, Ιρλανδία, Ολλανδία, Πορτογαλία, Φινλανδία, Σουηδία), καθώς και σ' αυτές που έχουν ως νόμιμο όριο τα 67 (Δανία, Νορβηγία).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Διάμεσος της ηλικίας αποχώρησης από το εργατικό δυναμικό αυτών που απασχολούνται μεταξύ 40 και 44 ετών

Χώρες	1997		
	Άνδρες	Γυναίκες	Διαφορά
Αυστρία	59	58	1
Βέλγιο	58	54,5	3,5
Δανία	62	60,5	1,5
Φινλανδία	60,5	59	1,5
Γαλλία	58	59	-1
Γερμανία	60,5	59	1,5
Ελλάδα	62	58	4
Ιρλανδία	63,5	58,5	5
Ιταλία	59,5	56	3,5
Ολλανδία	59,5	57	2,5
Πορτογαλία	64,5	60	4,5
Ισπανία	62	56,5	5,5
Σουηδία	63	63	0
Ηνωμένο Βασίλειο	63,5	60,5	3
Ευρωπαϊκή Ένωση	60,5	58,5	2
Τσεχία	60	56,5	3,5
Ουγγαρία	58	54,5	3,5
Νορβηγία	65	63,5	1,5
Πολωνία	59,5	56,5	3
ΗΠΑ	64	62,5	1,5

* Ηλικία στην οποία οι μισοί από αυτούς που απασχολούνται στην ηλικία 40-44 ετών αποχωρούν οριστικά από το εργατικό δυναμικό. Πηγή: Olsson (2000), table 4, με στοιχεία του ΟΟΣΑ και του ΔΓΕ.

16. Είναι κρίσιμες ηλικίες προφανώς μόνο για τις γυναίκες, διότι σ' αυτές τις ηλικίες κρίνεται το αν οι τελευταίες θα επανακάμψουν σταθερά στην αγορά εργασίας μετά τη γέννηση των παιδιών ή αν θα αποχωρήσουν οριστικά, με εξαίρεση κάποιες σποραδικές απασχολήσεις από καιρού εις καιρόν.

3. ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ – ΕΜΜΕΣΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Ενώ το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα προβλέπει ρητά για τις γυναίκες ευνοϊκή μεταχείριση ως προς τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης, αμφισβητούμενων όμως επιπτώσεων στην ισότητα των φύλων, από την άλλη είναι πηγή έμμεσων διακρίσεων εις βάρος των γυναικών, λόγω της αντικειμενικής διαφοράς του εργασιακού προτύπου τους από αυτό των ανδρών.

Το κυριότερο μέχρι τώρα πρόβλημα των γυναικών που εργάζονταν στον ιδιωτικό τομέα ως προς τις συντάξεις ήταν η δυσκολία θεμελίωσης δικαιώματος για την κατώτατη σύνταξη –σήμερα με βάση τη 15ετία– και ακόμα περισσότερο για πλήρη σύνταξη – σήμερα με βάση την 35ετία, ενώ παλιότερα τα 33½ έτη και ακόμα παλιότερα τα 31. Οι γυναίκες δηλαδή δυσκολεύονται να αποκτήσουν άμεσο δικαίωμα σε σύνταξη και, για όσες το καταφέρουν, οι συντάξεις τους συγκεντρώνονται δυσανάλογα, σε σχέση με αυτές των ανδρών, στα κατώτερα όρια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Στοιχεία συνταξιούχων ΙΚΑ κατά φύλο

Σύνολο συνταξιούχων (1960-1995)* ~ 400.000 άτομα	
<u>Ανδρες</u>	
Μέση ηλικία συνταξιοδότησης	61,1 έτη
Μέσος πραγματικός χρόνος ασφάλισης	23,8 έτη (7.143 μέρες)
<u>Γυναίκες</u>	
Μέση ηλικία συνταξιοδότησης	58,5 έτη
Μέσος πραγματικός χρόνος ασφάλισης	18,9 έτη (5.682 μέρες)
Συνταξιοδοτηθέντες έτους 1995 – 16.048 άτομα	
<u>Ανδρες</u>	
Μέση ηλικία συνταξιοδότησης	60,4 έτη
Μέσος πραγματικός χρόνος ασφάλισης	25,6 έτη (7.673)
Μέσο ύψος σύνταξης	143.870 δρχ.
<u>Γυναίκες</u>	
Μέση ηλικία συνταξιοδότησης	58 έτη
Μέσος πραγματικός χρόνος ασφάλισης	19,6 έτη (5.889 μέρες)
Μέσο ύψος σύνταξης	99.858 δρχ.
* Όλοι αυτοί που συνταξιοδοτήθηκαν από το 1960 μέχρι και το 1995.	

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της βάσης δεδομένων του ΙΚΑ από την Βάση Ρήγα, υποψήφια διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

Η δυσκολία θεμελίωσης δικαιώματος σε πλήρη σύνταξη στον ιδιωτικό τομέα δεν ισχύει μόνο για τις γυναίκες, αλλά και για τους άνδρες που μπήκαν στην αγορά εργασίας στις προπολεμικές και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Όπως φαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα 6, το 1995 βγήκαν στη σύνταξη –στα 60 και 58 έτη, αντίστοιχα– οι γενιές του 1935 για τους άνδρες και του 1937 για τις γυναίκες. Αφαιρώντας από το 1995 τα μέσα συντάξιμα έτη –25,6 για τους άνδρες και 19,6 για τις γυναίκες– μοιάζει οι γενιές αυτές να μπήκαν στην αγορά εργασίας στη δεκαετία του '70, αντί στη δεκαετία του '50 όπως θα ήταν φυσικό. Αυτό δείχνει την έκταση της ανασφάλιστης εργασίας που, όπως γνωρίζουμε από εμπειρικές έρευνες, πλήττει πολύ περισσότερο τις γυναίκες.¹⁷ Η διαφορά των έξι ετών στα μέσα συντάξιμα έτη εις βάρος των γυναικών δεν οφείλεται βέβαια μόνο στην άνιση συμμετοχή των δύο φύλων στην ανασφάλιστη εργασία, αλλά και στις διακοπές της εργασιακής ζωής των γυναικών για την ανατροφή των μικρών παιδιών, όταν αυτές δεν αποσύρονταν εντελώς από την αγορά εργασίας μετά το γάμο ή τη γέννηση του πρώτου παιδιού. Το ΙΚΑ έχει εισπράξει εισφορές από χιλιάδες γυναίκες που αποσύρθηκαν οριστικά από την αγορά εργασίας, χωρίς να έχουν συμπληρώσει τα 13½ συντάξιμα έτη, που ήταν ο ελάχιστος χρόνος ασφάλισης στις δεκαετίες του '60 και '70, ή τη 15ετία αργότερα.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η διαφορά στα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης των δύο φύλων επηρέασε σε μικρό βαθμό τη μεταξύ τους διαφορά των έξι ετών στο μέσο πραγματικό χρόνο ασφάλισης, δεδομένου ότι η διαφορά στην πραγματική ηλικία συνταξιοδότησης είναι μόλις δύο έτη. Αυτό το τελευταίο εξηγείται είτε από τη μεγαλύτερη συμμετοχή των ανδρών στα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα, που είχαν χαμηλότερα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης και συγκέντρωναν, στα μέσα της δεκαετίας του '70, το ένα τρίτο περίπου όλων των ασφαλισμένων στο ΙΚΑ (ΚΕΠΕ 1976) είτε από τη συστηματικότερη, εκ μέρους των ανδρών, υπαγωγή σε ρυθμίσεις πρόωρης συνταξιοδότησης. Συνάγεται λοιπόν από τα παραπάνω ότι, από τις γενιές που μπήκαν στην αγορά εργασίας τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, οι μεν γυναίκες αγωνίζονταν να θεμελιώσουν αυτοτελές δικαίωμα σε σύνταξη γήρατος, οι δε άνδρες δυσκολεύονταν να θεμελιώσουν δικαίωμα σε πλήρη σύνταξη.

17. Μιλώντας για την ανασφάλιστη εργασία, δεν αναφερόμαστε μόνο στην αδήλωτη εργασία, αλλά και στην καταβολή από τους εργοδότες εισφορών για λιγότερες από τις πραγματικές ημέρες εργασίας.

Οι αλλαγές που έχουν επέλθει στην αγορά εργασίας και την εργασιακή συμπεριφορά των γυναικών κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες επιδρούν αντιφατικά στη δυνατότητα θεμελίωσης αυτοτελών συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Οποσδήποτε οι διακοπές της επαγγελματικής ζωής για την ανατροφή των παιδιών έχουν περιοριστεί σε σχέση με το παρελθόν στις νέες γενιές γυναικών, που διαθέτουν πλέον υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και γνωρίζουν ότι η ανάκαμψη στην αγορά εργασίας μετά από προσωρινή αποχώρηση και σε μεγαλύτερη ηλικία είναι δύσκολη υπόθεση, σε περίοδο υψηλών γενικών ποσοστών ανεργίας και ακόμα υψηλότερων γυναικείων.¹⁸ Παρόλ' αυτά, η απόσυρση από την αγορά εργασίας για την ανατροφή των παιδιών είναι ακόμα πολύ συνηθισμένη σε γυναίκες με χαμηλό και μέσο εκπαιδευτικό επίπεδο, όπως εμμέσως υποδηλώνουν τα στοιχεία του Πίνακα 7.

Από την άλλη, η εξάπλωση του φαινομένου της μακροχρόνιας ανεργίας, καθώς και της άτυπης και ανασφάλιστης εργασίας στους νέους, παρατείνει συχνά πέραν της ηλικίας των 30 τη σταθερή ένταξη στην απασχόληση και την κανονική ασφάλιση. Οι νέες γυναίκες έχουν υψηλότερα ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας και μεγαλύτερη συμμετοχή στην άτυπη και ανασφάλιστη απασχόληση από τους νέους άνδρες. Επίσης, σε αντίθεση με τους άνδρες, οι γυναίκες εμπλέκονται σ' αυτές τις μορφές απασχόλησης και σε μεγαλύτερες ηλικίες, κυρίως τις αναπαραγωγικές.

Γι' αυτό και είναι πολύ σημαντικό, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, το πώς αντιμετωπίζει το συνταξιοδοτικό σύστημα τα διαλείμματα απασχόλησης για την ανατροφή των παιδιών και τις άτυπες μορφές απασχόλησης. Επίσης είναι ιδιαίτερα κρίσιμος για τα συνταξιοδοτικά τους δικαιώματα ο περιορισμός της ανασφάλιστης εργασίας.

Τελευταία πηγή έμμεσων διακρίσεων κατά των γυναικών στο συνταξιοδοτικό σύστημα είναι ο υπολογισμός των συντάξεων με βάση τις συντάξιμες αποδοχές των πέντε τελευταίων ετών στον ιδιωτικό τομέα.¹⁹ Η συγκεκριμένη βάση υπολογισμού αυξάνει τις ανισότητες μεταξύ των φύλων ως προς το ύψος των συντάξεων, δεδομένου ότι τα καλύτερα χρόνια των γυναικών στον ιδιωτικό τομέα από άποψη αποδοχών δεν είναι οπωσδήποτε τα τελευταία,

18. Η άλλη όψη του ίδιου φαινομένου είναι η μείωση του αριθμού των παιδιών ανά γυναίκα, που έχει οδηγήσει στο λεγόμενο δημογραφικό πρόβλημα.

19. Το ποσοστό αναπλήρωσης της πλήρους σύνταξης του ΙΚΑ (10.500 ημέρες ή 35 έτη ασφάλισης) κυμαίνεται μεταξύ 70% των τεκμαρτών συντάξιμων αποδοχών της 12ης-18ης ασφαλιστικής κλάσης και 76% των τεκμαρτών συντάξιμων αποδοχών της 8ης ασφαλιστικής κλάσης, που περιέχει και το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη.

λόγω ασυνέχειας του εργασιακού τους βίου και της μικρότερης σε σχέση με τους άνδρες συμμετοχής τους σε θέσεις του ιδιωτικού τομέα που προσφέρουν σταθερή προαγωγή και μισθολογική εξέλιξη. Ο υπολογισμός της σύνταξης με βάση τα πέντε καλύτερα έτη του εργασιακού βίου θα ήταν δικαιότερος τρόπος υπολογισμού από τη σκοπιά της ισότητας των φύλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Ποσοστά απασχόλησης μητέρων και αρχηγών μονογονεϊκών νοικοκυριών με παιδιά κάτω των έξι ετών

Χώρες	%			Σύνολο	Μονογονεϊκές οικογένειες
	Οικογένειες με ζευγάρι Εκπαιδευτικό επίπεδο μητέρων				
	Υψηλό	Μέσο	Χαμηλό		
Καναδάς (1999)	80,7	72,9	48,4	70,0	68,3
ΗΠΑ (1999)				60,6	
Ιαπωνία (2000)				35,9	
Αυστραλία (2000)				48,0	30,2
Φινλανδία (1998)				57,7	64,9
Νορβηγία (1999)	82,6	69,8	45,7		
Ελλάδα (1999)	69,4	41,0	33,4	48,4	63,2
Ιταλία (1999)	69,4	52,8	26,1	44,9	72,2
Πορτογαλία (1999)	92,5	85,8	63,7	70,2	82,9
Ισπανία (1999)	59,6	40,7	26,8	41,5	64,9
Ιρλανδία (1997)	62,3	47,5	23,8	45,5	35,2
Ηνωμένο Βασίλειο (1999)	70,3	60,3	32,2	61,3	36,8
Αυστρία (1999)	72,6	65,7	54,5	65,7	76,1
Γερμανία (1999)	62,4	50,1	28,7	51,4	49,7
Ολλανδία (1999)	71,0	62,8	40,8	62,3	38,7
Βέλγιο (1999)	84,7	70,2	42,6	71,8	49,2
Γαλλία (1999)	72,2	54,9	29,0	56,8	51,6
Λουξεμβούργο (1999)	55,3	44,5	42,1	46,1	74,1

Πηγή: OECD (2001).

4. ΤΑΣΕΙΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΕ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Οι αλλαγές και μεταρρυθμίσεις στα συνταξιοδοτικά συστήματα των τελευταίων δεκαετιών έχουν προκαλέσει αναλύσεις και κριτικές ως προς τις επιπτώσεις τους στη θέση των γυναικών και έχουν δώσει την αφορμή σ' αυτές/ούς που αγωνίζονται για την ισότητα των φύλων να αναπτύξουν τις δικές τους προτάσεις.

Η αξιολόγηση των συγκεκριμένων αλλαγών και τάσεων μεταρρυθμίσης, καθώς και οι προτάσεις που διατυπώνονται από τη σκοπιά του φύλου έχουν ως αφετηρία διαφορετικές αντιλήψεις για την έννοια της ισότητας. Σύμφωνα με τη Luckhaus (2000), για κάποιες-ους ισότητα των φύλων σημαίνει την αναβάθμιση της κοινωνικής προστασίας των γυναικών και την αποφυγή της φτώχειας, για κάποιες-ους άλλες-ους ισοδυναμεί με την κατάργηση από το σύστημα της έννοιας της εξάρτησης των γυναικών από τους άνδρες μέσω της υιοθέτησης ενός μοντέλου εξατομίκευσης των δικαιωμάτων, ενώ για κάποιες-ους τελευταίες-ους η ισότητα των φύλων επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την ισότητα συμμετοχής στην απασχόληση, και άρα το σύστημα κοινωνικής προστασίας πρέπει να απαλλαγεί από τα αντικίνητρα και να δίνει κίνητρα για τη μεγαλύτερη δυνατή εμπλοκή των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία.

Να υπενθυμίσουμε ότι οι φεμινίστριες συγγραφείς έδειξαν μία σαφή προτίμηση στο σοσιαλδημοκρατικό-αναδιανεμητικό μοντέλο κράτους πρόνοιας, στο οποίο το κράτος, μέσω της φορολογίας, παρέχει βασική σύνταξη σ' όλους τους πολίτες, άσχετα αν απασχολήθηκαν ή όχι. Κι αυτό, διότι τόσο η εξατομίκευση του δικαιώματος στη βασική κρατική σύνταξη όσο και το γενναιόδωρο ύψος της τελευταίας εξασφαλίζουν στις γυναίκες ένα αξιοπρεπές ατομικό εισόδημα, χωρίς να τις αναγκάζουν να εξαρτώνται από τους συζύγους ή συντρόφους τους. Αντίθετα, έκαναν κριτική στο συντηρητικό-κορπορατιστικό μοντέλο κράτους πρόνοιας, στο οποίο τα ασφαλιστικά δικαιώματα συνδέονται με την εργασιακή επίδοση των ατόμων, γεγονός που οδηγεί τις γυναίκες που δεν έχουν συνεχή απασχόληση σε εξάρτηση από το σύζυγο.

Η εξατομίκευση των δικαιωμάτων συνεπάγεται την κατάργηση της ειδικής μεταχείρισης των γυναικών από τα συνταξιοδοτικά συστήματα: χαμηλότερα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης, μικρότερος ελάχιστος χρόνος ασφάλισης, συντάξεις θανάτου και προσαυξήσεις στη σύνταξη των ανδρών για την εξαρτώμενη σύζυγο. Σημαίνει δηλαδή την κατάργηση όλων εκείνων των «ευνοϊκών ρυθμίσεων» που αναπτύχθηκαν ιστορικά, ώστε να παρέχουν κοινωνική προστασία στις γυναίκες που αναλαμβάνουν τη φροντίδα των άλλων είτε απέχοντας από την αμειβόμενη εργασία είτε ασκώντας μορφές εργασίας που δεν παρέχουν πρόσβαση σε πλήρη σύνταξη είτε επωμιζόμενες το διπλό βάρος της αμειβόμενης και της οικιακής απλήρωτης εργασίας.

Η εξατομίκευση των κοινωνικών δικαιωμάτων παραμένει μέχρι σήμερα η αιχμή του δόρατος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής πρότασης μεταρρυθμίσης του κράτους πρόνοιας (Jespén et al., 1997). Στη χώρα μας, υποστηρι-

κτές αυτής της άποψης πρότειναν την αναμόρφωση του ελληνικού συνταξιοδοτικού συστήματος προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης τριών πυλώνων: α) καθολική σύνταξη του πολίτη, χωρίς προϋποθέσεις εισοδήματος και εισφορών, χρηματοδοτούμενη από τον κρατικό προϋπολογισμό, β) ανταποδοτική αναλογική σύνταξη, χρηματοδοτούμενη από το ισχύον δημόσιο-διανεμητικό σύστημα συντάξεων και αναγνώριση στις μητέρες δύο πρόσθετων πλασματικών χρόνων ασφάλισης για κάθε παιδί, γ) αποταμειωτική πρόσθετη σύνταξη, κεφαλαιοποιητικού χαρακτήρα, χρηματοδοτούμενη από ατομικές εισφορές του ίδιου του εργαζόμενου (Ματσαγγάνης και Πετρόγλου, 2001).

Έναντι της εξατομίκευσης των κοινωνικών δικαιωμάτων εγείρονται ωστόσο επιφυλάξεις, τόσο ως προς την ωριμότητα των κοινωνικών συνθηκών εφαρμογής της, από την άποψη της θέσης των γυναικών στην αμειβόμενη απασχόληση, όσο και ως προς την ύπαρξη ευνοϊκής οικονομικοπολιτικής συγκυρίας για την υιοθέτησή της. Συγκεκριμένα, επειδή η εξατομίκευση προϋποθέτει την ίση μεταχείριση των φύλων ως προς τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης και το ύψος των παροχών, καθώς και την κατάργηση των παράγωγων δικαιωμάτων για τις εξαρτώμενες γυναίκες, αυτή θα ήταν εις βάρος των γυναικών εάν αφενός δεν εναρμονιζόταν με ουσιαστικές αλλαγές στη θέση των γυναικών στον καταμερισμό εργασίας τόσο στη σφαίρα της παραγωγής όσο και σε αυτήν της οικογένειας, αφετέρου δεν εγγυάτο ένα αξιοπρεπές εισόδημα στα γεράματα σε όσες γυναίκες εμφάνιζαν υστέρηση προσαρμογής στη νέα κατάσταση, λόγω αντικειμενικών εμποδίων ή/και υποκειμενικών δυσκολιών.

Έτσι η Οδηγία 79/7/ΕΟΚ για την «ίση μεταχείριση στην κοινωνική ασφάλιση» προέβλεψε μία σειρά εξαιρέσεων από την υποχρέωση εφαρμογής της αρχής αυτής για την ηλικία συνταξιοδότησης, τις συντάξεις επιζώντων και άλλα παράγωγα δικαιώματα, διότι κατά τις διαπραγματεύσεις για την υιοθέτησή της προτάθηκε η λογική, ότι η κατάργηση των ευνοϊκών ρυθμίσεων για τις γυναίκες, χωρίς την αντιμετώπιση των αντικειμενικών καταστάσεων που τις κατέστησαν αναγκαίες, θα έπληττε πολλές γυναίκες, στο όνομα μιας πολιτικής που αποσκοπούσε στο να τις κάνει περισσότερο ίσες με τους άνδρες (Hoskyns, 1996). Έτσι η Οδηγία περιορίστηκε στο να εξασφαλίσει ότι οι παντρεμένες γυναίκες που εμπλέκονται στην αμειβόμενη εργασία αντιμετωπίζονται ακριβώς όπως οι άνδρες και καθόλου δεν ασχολήθηκε με την αντιμετώπιση ουσιαστικών προβλημάτων από το ασφαλιστικό σύστημα, όπως η φτώχεια και η απλήρωτη εργασία των γυναικών (Hoskyns και Luckhaus, 1989).

Παρά τις εξαιρέσεις που προέβλεψε η προαναφερθείσα Οδηγία ως προς την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης, οι εθνικές κυβερνήσεις προώθησαν αλλαγές στα συγκεκριμένα πεδία με δική τους πρωτοβουλία. Σε όσες χώρες υπήρχαν χαμηλότερα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης για τις γυναίκες (Αυστρία, Βέλγιο, Ελλάδα, Πορτογαλία, Ηνωμένο Βασίλειο), αυτά ανέβηκαν, για να εξισωθούν με αυτά των ανδρών σε μία μεταβατική περίοδο. Επίσης, οι χήροι απέκτησαν και αυτοί πρόσβαση στις συντάξεις θανάτου, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις οι κυβερνήσεις βρήκαν ταυτόχρονα την ευκαιρία να περιορίσουν την πρόσβαση όλων των δικαιούχων σ' αυτές τις συντάξεις, επιβάλλοντας ως προϋπόθεση τον έλεγχο εισοδήματος. Βλέπουμε λοιπόν ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης αποτέλεσε χρυσή ευκαιρία για τις κυβερνήσεις είτε για να περιορίσουν άμεσα τις δαπάνες για συντάξεις είτε για να αντιμετωπίσουν το αυξανόμενο κόστος τους, μέσω της επέκτασης της διάρκειας του εργασιμίου βίου. Οι υπέρμαχοι της βελτίωσης της θέσης των γυναικών κατήγγειλαν την «εξίσωση προς τα κάτω» ως αθέμιτο τρόπο επίτευξης της ισότητας (Hervey, 1996· Koukoulis-Spiliotopoulos, 1996· Moussourou, 1996).

Οι ίδιες κατήγγειλαν και την όξυνση των έμμεσων διακρίσεων εις βάρος των γυναικών από τις μεταρρυθμίσεις των συνταξιοδοτικών συστημάτων που έχουν ως στόχο τη συγκράτηση των δαπανών: αύξηση του χρόνου ασφάλισης για τη θεμελίωση δικαιώματος σε πλήρη σύνταξη, αλλαγή του τρόπου και της βάσης υπολογισμού των συντάξεων, επιβολή κατωφλίου ωρών ή αποδοχών προκειμένου για την ένταξη των εργαζομένων στην κοινωνική ασφάλιση.²⁰ Επίσης επεσήμαναν εγκαίρως την απειλή που αντιπροσωπεύουν για τις γυναίκες που έχουν ασυνεχή εργασιακό βίο οι γενικές κατευθύνσεις αλλαγής των θεμελιωδών αρχών λειτουργίας και χρηματοδότησης των συνταξιοδοτικών συστημάτων, που εισηγήθηκε πρώτη η Διεθνής Τράπεζα (World Bank, 1994), όπως η ενίσχυση της αρχής της ανταποδοτικότητας και ο περιορισμός της αρχής της αναδιανομής, η επέκταση των κλαδικών, επαγγελματικών και επιχειρησιακών συνταξιοδοτικών ταμείων και η οργάνωσή τους στη βάση της αρχής της κεφαλαιοποίησης και η προώθηση της ιδιωτικής ασφάλισης (Luckhaus, 1996). Τις ίδιες αρχές προωθεί σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω της «ανοιχτής διαδικα-

20. Το 1998, συγκριτική μελέτη του ΟΟΣΑ σε είκοσι μία χώρες μέλη του έδειξε ότι μόνο πέντε από αυτές –η Ελλάδα, η Ουγγαρία, η Νέα Ζηλανδία, η Νορβηγία και η Ισπανία– δεν εφάρμοξαν κατώφλι ωρών και αποδοχών, προκειμένου για την ένταξη των εργαζομένων στην ασφάλιση.

σίας συντονισμού» των εθνικών πολιτικών στρατηγικών των κυβερνήσεων στη βάση κοινών στόχων (EEK, 2000, 2001· European Council, 2001).

Τέλος, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90, κάποιες φεμινίστριες συγγραφείς εκτιμούσαν ότι οι αρνητικές δημογραφικές προβλέψεις και η επιθυμία των κρατών να περιορίσουν τη φορολογία, και άρα τις δημόσιες δαπάνες, αντιπροσώπευαν μεγάλη απειλή για τη βασική εθνική σύνταξη των σοσιαλδημοκρατικών-αναδιανεμητικών συστημάτων, που χορηγείτο με βάση την ιδιότητα του πολίτη, χρηματοδοτείτο από τη γενική φορολογία και βρισκόταν αρκετά πάνω από το όριο φτώχειας (Ginn και Arber, 1992). Προέβλεπαν μάλιστα ότι τα συστήματα αυτά ήταν ιδιαίτερα ευάλωτα στην «ιδιωτικοποίηση» των συντάξεων και ότι η συγκυρία δεν ευνοούσε τη μίμησή τους. Γι' αυτό πρότειναν ως ρεαλιστική εναλλακτική λύση, για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών στα συστήματα που στηρίζονται στην αρχή της ασφάλισης με βάση την εργασιακή επίδοση, ρυθμίσεις αντιστάθμισης απωλειών δικαιωμάτων που υφίστανται οι γυναίκες λόγω παροχής φροντίδας και συμμετοχής στην άτυπη απασχόληση.

Όπως αναφέραμε λίγο παραπάνω, οι γενικές κατευθύνσεις μεταρρυθμίσεων των συστημάτων αυτών οξύνουν τις έμμεσες διακρίσεις εις βάρος των γυναικών. Ωστόσο, περιέχουν συχνά μέτρα μικρότερης εμβέλειας, που βελτιώνουν τη θέση των γυναικών στην ασφάλιση κατά του γήρατος τόσο ως προς το ύψος της προστασίας όσο και ως προς την ικανότητα θεμελίωσης αυτοτελών συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Τέτοια μέτρα είναι το μοίρασμα μεταξύ διαζευγμένων των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων που αποκτήθηκαν και από τους δύο πρώην συζύγους στη διάρκεια του γάμου, η εξομοίωση με χρόνο ασφάλισης των διακοπών της επαγγελματικής ζωής των γονέων για την ανατροφή των παιδιών, η αφαίρεση από τις αποδοχές αναφοράς για τον υπολογισμό των συντάξεων των ετών με χαμηλές αποδοχές, η παροχή πλασματικού χρόνου ασφάλισης στις μητέρες για κάθε παιδί, όπως και στους μερικά ή προσωρινά απασχολούμενους. Η υιοθέτηση κατώτατων εγγυημένων συντάξεων σε πολλές χώρες συμβάλλει επίσης στην προστασία των γυναικών που έχουν λίγα χρόνια ασφάλισης, αν και το επίπεδο της προστασίας εξαρτάται από το ύψος των συντάξεων αυτών.

5. ANTI ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα προστατεύει τις γυναίκες ως εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας του συζύγου, σε περίπτωση που δεν εργάζονται ή δεν μπορούν να θεμελιώσουν δικό τους δικαίωμα στη σύνταξη,

αλλά το επίπεδο διαβίωσης που εξασφαλίζει στα γεράματα στις χήρες των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα είναι πολύ χαμηλό και κυμαίνεται για τη συντριπτική πλειοψηφία τους κάτω από το όριο της φτώχειας. Αυτό οφείλεται στο εξαιρετικά χαμηλό ύψος των συντάξεων γήρατος, που αποτελούν τη βάση υπολογισμού των συντάξεων θανάτου. Οι τελευταίες θα ήταν ακόμα χαμηλότερες, εάν δεν υπήρχαν κατώτατα όρια συντάξεων στο ΙΚΑ. Από την άλλη, οι διαζευγμένες γυναίκες που δεν θεμελιώνουν αυτοτελές δικαίωμα στη σύνταξη αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο φτώχειας. Το μοίρασμα μεταξύ πρώην συζύγων των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων που απέκτησαν κατά τη διάρκεια του γάμου θα αποτελούσε μία κάποια λύση στο πρόβλημα.

Τα χαμηλότερα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης για τις γυναίκες κατηγορούνται ότι παραβιάζουν την αρχή της ίσης μεταχείρισης. Η αιτίαση αυτή είναι λογική μόνο όσον αφορά την τυπική ισότητα, ενώ, από ουσιαστική άποψη, είναι θεμιτό οι ανόμοιες και άνισες καταστάσεις να αντιμετωπίζονται όχι με τα ίδια, αλλά με διαφορετικά μέτρα. Όσο δηλαδή οι γυναίκες συνεχίζουν να επωμίζονται το συντριπτικά μεγαλύτερο βάρος της απλήρωτης οικιακής εργασίας και εργασίας φροντίδας, όπως πιστοποιούν οι σχετικές έρευνες, είναι θεμιτή η αντισταθμιστική διαφοροποίηση στα όρια συνταξιοδότησης, ιδίως γι' αυτές που έχουν συνεχές ιστορικό απασχόλησης.

Αναμφίβολα, τα χαμηλότερα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των παραδοσιακών προτύπων ως προς τους ρόλους των φύλων και δεν είναι συμβατά με την προώθηση της ισότητας των φύλων στην αμειβόμενη εργασία και την κατανομή του εισοδήματος. Ωστόσο, η εξίσωση των ορίων ηλικίας για τα δύο φύλα στις νεότερες γενιές οφείλει να συμβαδίζει με τη βελτίωση των κοινωνικών υποδομών φροντίδας και με μέτρα που προωθούν την ίση συμμετοχή ανδρών και γυναικών στις οικογενειακές υποχρεώσεις. Αλλιώς, η ισότητα των φύλων στην απασχόληση θα έχει ως τίμημα την επιδείνωση της ποιότητας ζωής των γυναικών.

Όσον αφορά τις ισχύουσες μορφές πρόωρης συνταξιοδότησης των μητέρων με ανήλικα ή ανίκανα προς εργασία παιδιά, αυτές είναι ακατάλληλες για το σκοπό που θα έπρεπε να εξυπηρετούν. Επίσης ωθούν τις γυναίκες στην πρόωγη αποχώρηση από την αγορά εργασίας και υποσκάπτουν την οικονομική τους ανεξαρτησία, που είναι προϋπόθεση για την αυτονομία τους και τη δυνατότητα απεμπλοκής τους από δυσάρεστες οικογενειακές καταστάσεις. Τέλος αναπαράγουν ενεργά το πρότυπο της μητέρας ως αποκλειστικής ή κύριας υπεύθυνης για τη φροντίδα των παι-

διών, που εκκρίνεται από όλους τους πόρους και θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας και αποθαρρύνουν τη συμμετοχή των ανδρών στη φροντίδα. Η απάντηση από τη σκοπιά της ισότητας των φύλων είναι η κατάργηση των πρόωγων συνταξιοδοτήσεων με ταυτόχρονη βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, τη θέσπιση γονικών αδειών, κατά τη διάρκεια των οποίων οι εργαζόμενοι-ες εισπράττουν ένα μέρος του μισθού τους και ασφαλιζονται πλήρως, σε συνδυασμό με κίνητρα για τη χρήση των αδειών από τους άνδρες, και την εξομοίωση με χρόνο ασφάλισης των διακοπών της επαγγελματικής ζωής των γονέων για την ανατροφή των παιδιών, ασχέτως εάν αυτό συνδυάζεται με γονική άδεια ή όχι.

Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, που επήλθαν με την εξάπλωση της άτυπης απασχόλησης και της μακροχρόνιας ανεργίας, φαινόμενα στα οποία εμπλέκονται περισσότερο οι γυναίκες από τους άνδρες, θα επιδράσουν δυσμενώς στη θεμελίωση συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων και στο ύψος των συντάξεων των γυναικών που μπήκαν για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και ύστερα, παρόλο που αυτές έχουν μεγαλύτερη και σταθερότερη συμμετοχή στην απασχόληση από τις προηγούμενες γενιές γυναικών.

Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τα δικαιώματα των γυναικών από τη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος δεν προέρχεται τόσο από την κατάργηση των ειδικών ρυθμίσεων για τις γυναίκες ως προς τα όρια ηλικίας, όσο από γενικότερες πιθανολογούμενες αλλαγές, όπως η αύξηση των χρονικών προϋποθέσεων για δικαίωμα σε πλήρη σύνταξη, η αλλαγή του τρόπου υπολογισμού των συντάξεων με στόχο την περικοπή του ύψους τους, η εισαγωγή της αρχής της κεφαλαιοποίησης στα ταμεία, η εξώθηση προς την ιδιωτική ασφάλιση.

Αν οι αλλαγές αυτές προχωρήσουν, οι γυναίκες που μπήκαν στην αγορά εργασίας στις δεκαετίες του '80 και του '90 δεν θα κινδυνεύσουν τόσο από το να μην πάρουν ποτέ σύνταξη, όπως αυτές των δεκαετιών του '50 και του '60, αλλά από το να ζήσουν με χαμηλές συντάξεις, παρόλο που θα έχουν επιδείξει μεγαλύτερη προσήλωση από τις προηγούμενες γενιές στην αμειβόμενη εργασία. Επίσης οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του γυναικείου πληθυσμού αναμένεται να αυξηθούν, μεταξύ των γυναικών που καταφέρνουν να ακολουθήσουν το ανδρικό εργασιακό πρότυπο και εκείνων που δεν τους προσφέρονται οι ευκαιρίες ή δεν επιθυμούν να το κάνουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adrisani A., 1973, *An Empirical Analysis of the Dual Labor Theory*, Center of Human Resources Research, Ohio State University.
- Daly M., 1997, *Social Security, Gender and Equality in the European Union* (mimeo).
- ΕΕΚ, 2000, «Η μελλοντική εξέλιξη της κοινωνικής προστασίας από μακροπρόθεσμη σκοπιά: ασφαλείς και βιώσιμες συντάξεις», COM(2000) 622 τελικό, Βρυξέλλες, 11 Οκτωβρίου 2000.
- ΕΕΚ, 2001, «Υποστήριξη εθνικών στρατηγικών για ασφαλείς και βιώσιμες συντάξεις, μέσω μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης», COM (2001) 362 τελικό, Βρυξέλλες, 3 Ιουλίου 2001.
- Ελληνική κυβέρνηση, 2001, «Αναλογιστική ανασκόπηση του ελληνικού ασφαλιστικού συστήματος. Έκθεση του Τμήματος του Κυβερνητικού Αναλογιστή (ΤΚΑ) του Ηνωμένου Βασιλείου (ΗΒ)».
- Esping-Andersen G., 1990, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen G., 1999, *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford, Oxford University Press.
- European Council, 2001, «Adequate and Sustainable Pensions. A report by the Social Protection Committee on the future evolution of social protection», έγγραφο συνημμένο στα Συμπεράσματα της Προεδρίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Γκέτεμποργκ, 15-16 Ιουνίου 2001, αριθ. εγγρ. 9548/01.
- Ferrera M., 1996, «The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe», *Journal of European Social Policy*, 6(1), σ. 17-37.
- Ginn J. και S. Arber, 1992, «Towards Women's Independence: pension systems in three contrasting European Welfare States», *Journal of European Social Policy*, 2(4), σ. 255-257.
- Ginn J. και S. Arber, 1996, «Patterns of employment, pensions and gender: the effect of work history on older women's non-state pensions», *Work, Employment and Society*, 10(3), σ. 469-490.
- Gordon N., 1978, «The Treatment of Women in the Public Pensions Systems of Five Countries», Working Paper 5069-01, Washington D.C., The Urban Institute.
- Hervey T., 1996, «The European Court of Justice and equal treatment in Social Security», στο *Beyond Equal Treatment: Social Security in a Changing Europe*, Report of Conference of the Irish Presidency of the European, Dublin, 10-12 October 1996.
- Hoskyns C., 1996, *Integrating Gender. Women, Law and Politics in the European Union*, London, New York, Verso.
- Hoskyns C. και L. Luckhaus, 1989, «The European Community Directive on Equal Treatment in Social Security», *Policy and Politics*, vol. 17, no 4, σ. 321-335.
- ILO, 1999, *Gender Issues in Social Security and Social Protection*, <http://www.ilo.org/public/english/bureau/gender/socsec/>.
- Jespen M., D. Meulders, O. Plasman και P. Vanhuynegem, 1997, «Individualisation of Social and Fiscal Rights and the Equal Opportunities between Women and Men», Report to the European Commission, DGV, Equal Opportunities Unit.
- Καράμεσινή Μ., 2002α, «Η αντιμετώπιση των γυναικών στη μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων: κριτικά σχόλια για την ελληνική περίπτωση», στο *Μεταρρύθμιση των ευρωπαϊκών συνταξιοδοτικών συστημάτων. Νεοφιλελεύθερες πολιτικές και προο-*

δευτικές εναλλακτικές λύσεις, Αθήνα, Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», Ελληνικά Γράμματα.

- Καραμεσίνη Μ., 2002β, «Μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος και ισότητα των φύλων», στο *Κοινωνική ασφάλιση και ισότητα των φύλων*, Αθήνα, Κοινοβουλευτική Ομάδα του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος.
- ΚΕΠΕ, 1976, *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-80. Κοινωνική Ασφάλιση*, Αθήνα.
- Koukoulis-Spiliotopoulos S., 1996, «Can sex equality justify levelling down survivors' benefits? The legal point of view», στο *Beyond Equal Treatment: Social Security in a Changing Europe*, Report of Conference of the Irish Presidency of the European, Dublin, 10-12 October 1996.
- Langan M. και I. Ostner, 1991, «Gender and Welfare. Towards a comparative framework», στο G. Room (ed.), *Towards a European Welfare State*, Bristol, SAUS Publications.
- Lewis J., 1992, «Gender and the Development of Welfare Regimes'», *Journal of European Social Policy*, 2(3), σ. 159-173.
- Liebfried S., 1990, «Income Transfers and Poverty in EC Perspective: On Europe's Slipping into Anglo-American Welfare Models», paper presented at the EC seminar *Poverty, Marginalisation and Social Exclusion in Europe of the 90s*, Alghero, Italy, April 23-25.
- Luckhaus L., 1996, «Privatisation and pensions. Some pitfalls for women», στο *Beyond Equal Treatment: Social Security in a Changing Europe*, Report of Conference of the Irish Presidency of the European, Dublin, 10-12 October 1996.
- Luckhaus L., 2000, «Equal treatment, social protection and income security for women», *International Labour Review*, vol. 139, no 2, σ. 149-178.
- Ματσαγγάνης Μ. και Α. Πετρόγλου, 2001, *Το σύστημα κοινωνικής προστασίας και γυναίκες*, μελέτη για το Κέντρο Έρευνας Θεμάτων Ισότητας (υπό δημοσίευση στο <http://www.kethi.gr>).
- MISSOC, 2000, *Social protection in the EU Member States and the European Economic Area. Situation on 1 January 2000*, European Commission, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Moussourou L., 1996, «Can sex equality justify levelling down survivors' benefits? The sociological point of view», στο *Beyond Equal Treatment: Social Security in a Changing Europe*, Report of Conference of the Irish Presidency of the European, Dublin, 10-12 October 1996.
- OECD, 2001, «Balancing Work and Family Life: Helping Parents into Paid Employment», *Employment Outlook*, Paris.
- Olsson H., 2000, «Social Security, Gender Equality and Economic Growth», http://www.social.regeringen.se/ansvar/ordf/pdf/socialforsakringar_en.pdf.
- Orloff A. 1993, «Gender and the Social Rights of Citizenship», *American Sociological Review*, 58, σ. 303-328.
- Ostner I., 1994, «Independence and Dependency. Options and Constraints of Women Over the Life Course», *Women's Studies International Forum*, vol. 17, nos 2/3, σ. 129-139.
- Palme J., 1990, «Models of Old-age Pensions», στο A.Ware και R. Goodin, *Needs and Welfare*, London, Sage.

- Πετρόγλου Α., 1998, *Συνταξιοδότηση των διαζευγμένων γυναικών*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Γυναικών.
- Πετρόγλου Α., 2002, «Οι γυναίκες και το ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης», στο *Κοινωνική ασφάλιση και ισότητα των φύλων*, Αθήνα, Κοινοβουλευτική Ομάδα του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος.
- Ρήγα Β., 1993, «Συνταξιοδοτική πολιτική: Θεωρία-εμπειρία σε τρεις χώρες της ΕΟΚ, ιδιαιτερότητες της ελληνικής εμπειρίας», στο Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Riga V., 1996, «Women, Labour Market and Pension Policy in Greece», στο *Synthesis. Review of Modern Greek Studies*, vol. 1, no 1, σ. 23-34.
- Ρομπόλης Σ., 2002, «Κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα: σύγχρονα προβλήματα και εναλλακτικές πολιτικές», στο *Μεταρρύθμιση των ευρωπαϊκών συνταξιοδοτικών συστημάτων. Νεοφιλελεύθερες πολιτικές και προοδευτικές εναλλακτικές λύσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», Ελληνικά Γράμματα.
- Ρομπόλης Σ., Γ. Ρωμανιάς και Β. Μαργιός, 2001, *Αναλογιστική μελέτη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα*, Μελέτες 13, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Sainsbury D., 1996, *Gender Equality and Welfare States*, Cambridge University Press.
- Στασινοπούλου Ο., 1990, *Κράτος πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη – σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg, τέταρτη έκδοση 1997.
- Symeonidou H., G.P. Mitsopoulos και K. Vezyrgianni, 2001, «The Division of Paid and Unpaid Work in Greece», WORC Report, European Network on Policies and the Division of Paid Work in the Family.
- ΥΠΕΚΑ, 2001, «Μελέτη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Διαπιστώσεις για τα προβλήματα της κοινωνικής ασφάλισης και της δυναμικής του συστήματος χωρίς αλλαγές. Εκτενής περίληψη του πρώτου μέρους της μελέτης του Government Actuary's Department, UK».
- Ward T., M. Brook, I. Garcia, T. Harrison και L. Sementini, 2001, *An analysis of the ECHP data from a gender perspective*, Brussels, Applica Sprl.
- World Bank, 1994, *Averting the Old Age Crisis*, New York, Oxford University Press.